

Pacific Judicial Development Programme

Mat'wey ngea gidi' ni
dariy ea ta ayuw rok.

January 2015

Pacific Judicial Development Programme
Enabling Rights & Unrepresented Litigants Toolkit

Pi information ne yea rayog ni ngkun use nag ara ni pilyeg kemus ni nga ngan ea an ni fan.

Toolkit ea bea thilthil ma rayag ni ra I thilthil boch bn'en riy boch nga m'on. Ra ni yank o website ngan yaliy: <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp-toolkits>.

Bbugithin: yibe guy rogon ni ngea mon'og rarogon I murwel ko pi toolkit ney, machane ra reb ea nam ma rogon ara yuyang ma rogon.

Ni publish nag ko January 2015. © New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade.

Fael'eg i Dr. Livingston Armytage ni fen ea court nu Australia.

Duwer:

Federal Court of Australia
Locked Bag A6000, Sydney
Australia, NSW 1235

Email pjdp@fedcourt.gov.au

Web <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp>

PJDP Toolkits

Murunga'egen

Ke pag ragag ea duw ni ke muruwliy ea Pacific Judicial Development Programme (PJDP) ea n'en ninge rin mea mon'og ea murwel ko court u lane yu Pacific. Pi murwel ney ea fan ko court nibe fil rarogon ea murwel ko court u lane ea nam ara Pacific Island Countries (ara PICs).

Toolkits

Napan ea 2013, mea pi' ea PJDP boch ea toolkit ni ngayag ni mon'og ea court ko pi nam. Pi toolkit ne yea kan pi' ni bochan ea ngayag nni murwel ngay ngea fael' rogon ea murwel ko court, bea pi' ea information nga bea gagyal nag rogon ea murwel ara rogon I rin' bn'en.

Pi toolkit ney ea:

- Judges' Orientation Toolkit
- Annual Court Reporting Toolkit
- National Judicial Development Committee Toolkit
- Family Violence and Youth Justice Project Workshop Toolkit
- Time Goals Toolkit
- Access to Justice Assessment Toolkit
- Toolkit for Public Information Projects
- Toolkit for Building Procedures to Handle Complaints about Judicial Conduct
- ***Enabling Rights & Unrepresented Litigants***

Pi toolkit ne yea yibe guy rogon ni ngea ayuw ngan thilyeg are mom nag ea murwel ko court ko nam rom ara PIC. Rani fael'eg ea pi babyor ney meayag ni pi' ea PJDP ea ayuw ngan nang ko mange a ba t'uf ko court ma dabkun ning ea ayuw nga bang nib palog.

PJDP ea ke puthuy ea re toolkit ney ara Enabling Rights & Unrepresented Litigants Toolkit ku boch ea toolkit. Re toolkit ne yea ni fael'eg ni l'ag rogon ko gidi' nu Kiribas ni arme Chief Justice Sir John Muria ea gagyag nag, ma ki pi' I Chief Registrar (ag) Sister Bernadette Mee Eberi ngea Senior Registrar Abuera Uruaaba ko High Court u Kiribas ea ayuw. Ma pi' ea ayuw ngea gagyal nag ea tin nib t'uf ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ma kube gagyal nag mat'won ea gidi' ni mayib nga court.

Murwel ngea ayuw

Pi toolkit ne yea bay online ni fan ea court ni baray ea link:

<http://www.fedcourt.gov.au/pjdp/pjdp-toolkits>. Yibe athpeg ni rayog ni murwel ea court ngay napan ear a t'uf. Ma r aba t'uf ea ayuw ma ngan non ngomad ko: pjdp@fedcourt.gov.au

Fulweg rom

Kurayog niyra duwer ara ni pi' boch ea tomilang ngayag no mon'og boch ea murwel.

Dr. Livingston Armytage
Team Leader,
Pacific Judicial Development Programme
January 2015

Bbug ea thin nike yog Chief Justice

Ireray rebe case nike gafgow be' riy ni la'grow mit ea gafgow, dan fol ko motochiyal ma dan gay kanawa'en ea n'en ninge rin' min puf oloboch ni rogon ni susun ea ngan rin': *Attorney General v Mbwe [2006] KICA 3; Civil Appeal 02 of 2006 (26 July 2006)*

Gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ea darma yag ni ngea fael' rogon I ayuweg rad ko puf oloboch ara yag rogon ni ngar nanged mat'ow rad.

N'en ni buch ko Mbwe ea bea dag ea n'en ni ra'I buch ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok napan ea raniyan nga court. Mbwe ea ni fek nga court ko Magistrate ni ngani gechig nag bochan ea wagay ni ta', ni fek nga pulwon ea Nikunau Magistrate Court. Daniyag ni ngan pithig ea oloboch rok ya darni yag ni ngan micheg ea n'en nike rin. Machane ni gechig nag ngea par nga kalbus ni nel' ea pul yakan guy ni guwo ba ching ma dar liyor. Par u tan pa' ea police nu Nikunau ni l'agrow ea pul mfin ni fek nga Tarawa. DARIY ea ta' ayuw u Nikunau ni yag ni ayweg Mbwe u mat'won ere deyag ni gomange ngan pag nga mda' ngiyal ni taw nga Tarawa. Kude yog ea Magistrate ara gidi'en ea court ku Mbwe u mat'won ni rayog ni appeal ara bail. Fani taw nga Tarawa fin unog ngak mat'won. Apply ko bail min pag ninge soen nag ea appeal ni aram yan nib fel' rogon.

Toolkit ko enabling rights ea fen ea court ngea gig'en ninge murwel ngay. Ra ayuweg gid'en ea court ngayag ni ngar ayuwegned ea gidi' u mat'owrad. Boch'uw ea ta'ayuw ko nam ni achig I yan u Pacific, boed u Kiribas ere bo'or ea magagawon nima tay ngayag I ya'kuweg ea oloboch ngayni aw nib fel' ngak gubin ea gidi'.

Kiribas ea ke towa'ath ni kar ngogliyed ea re toolkit ko Enabling Rights ney. Ere gamad bea athpeg ni ra pi' ea re toolkit ne yea ayuw ngayag ni boch'uw ea magagawon I ayuweg ea gidi' nibe yib nga court.

Sir John Muria
Chief Justice
High Court of Kiribati.

MULWOL

Re toolkit ney ea bea ayuw ko puf oloboch ni:

- (i) Ngea pi' ea ayuw ko gidi' u mat'owrad u court
- (ii) Ayuw ko gidi' ni dariy ea ta'ayuw rok u napan ea hearing
- (iii) Mea yog ea ni 'thangarin ngang – thangarin rin'' mea yal'uw.

Yal'uwan' ea bn'en nib fel' ko gidi' ngayag ni par gubin bn'en nib fel' u lan binaw ngea gubin yang. Ma yal'uweg ea binaw ni dab'un yargel ni arme bea pi' gelngin ea motochiyal ngea yalen ea nam.

Uroyu Pacific, motochiyal ea yima ta'reb nag ko Bible. Motochiyal u ban am ea 'motochiyal ko motochiyal' - aram rogon nima murwel ea nam. Ni arame court ea ngea ta' langin ea motochiyal. Aram rogon ea murwel ko court, nga'I yal'uweg gubin bn'en.

Motochiyal ea bo'or mab thilthil, machane ta'areb ea bn'en ea baga' fan, ni aram ea fal' ngak gubin ea gidi'. Aram fan nib aye court ni nga'I yib ea gidi' ngay ni ngan puf oloboch.

Gidi' ea beyib nga court ni bay mat'owrad ni ngan pi' ea ayuw ngorad ko gilo'oboch rorad ara kan rin' ngorad ni ke th'eb ea motochiyal. Judge ea ngea yal'uweg nga fel' ko gubin ea gidi'.

Ke n'uw napan ni ke mgar ea gidi' ni dar fel' rogon nibe murwel ea court. Kafram ea ke pag ea court ea gidi' ngar pired nga orel ngar sap gad nga dab uned nga fithik. Sunsun ni amorogn. Machne ba bochyay nike page a court tilin ni ngea ayuweg ea gidi'. Arme ka pag tilin ni ngan ayuweg ea gidi' ni gafgow nibe t'uf ea ayuw rok. Court ea yibe og ngay ni ma palog nag ir ko gidi' ara ba tolang pulwon, ba sag'al, ma yigo' gidi' nib fel' rogon ara yo'or salpiyen ea bea ayuweg. Ni arame dani fair ngak gubin ea gidi'.

Fa'anra daryag ninge murwel be' nga mat'won ma arame dar fel' ea murwel ko court. U lane Pacific ngea gubin yang, ea bea gafgow ea gidi daryag ni ngan ayuweg rad u mat'worad. Baray boch fan:

- geographical (distance) palangin,
- Financial (expense) pulwon,
- Socio-cultural (customary practices and expectations) Yalen,
- Educational (awareness and knowledge of the justice system), among others, nangan' ngea ku boch bn'en.

Kam pir'eg u napan niybe fael'eg ea re toolkit ney ni gidi' nibe par u lane arow nib palog u donguch e aba momaw' rok ara dar tomilngan' ko rimang ea murwel ko court ara mange a ayuw niyra pi' ngak ngea mat'won. Arfan ni dabiyaq ni riayib ngea ning ea ayuw ni kuf'anra rib t'uf rok.

N'en ni b'tuf ninge ya'luw gubin bn'en ea ngea gay rogon ea court ngari ayuweg ea gidi' ngar nanged mat'owrad. Ra'i chuwan' ea yo'or ko court fa'anra dab'ur ayuwegned ea gidi'. Susun ea nga'i par ea court ni dabi un nga fithik ea magawon ko gidi' machane bang ko murwel ni ngar ayuwegned ea gidi'.

U lane re Pacific ney ma gidi'en ea court judge ngea magistrate ma ba dake gubin emab lay ara dani fil ea motochiyal. Ma boch'uw ea ta'ayuw. Arme bayni m'ug nib a dke orngin ea case ea dariy be' ni ribaye nangan' rok ko rarogon ea court. Ireream ea magawon ko court I yal'uweg bn'en, dariy nangan' ma risech mea ma'lfath be' meynai aw ni dabiyog ea puf oloboch nib yal'uw.

Keyog ea Chief Justice nu Kiribas ninge pi' ea PJDP ea ayuw ngan ngongliy ea re toolkit ney ngayag ni pi' boch ea nangan' ko gidi'en ea court ara judge ngayog ni ngar nganged rogon ni ngar pi'ed ea ayuw ko gidi' nib fel' rogon. U Kiribas ea boch'uw ea ta'ayuw riy ma bo'or ea gidi' ni mayib nga court ni dariy ea ta ayuw rok. Baga' ea re magawon ney u Kiribas ngo gubin yang u Pacific. Ku'er rogon u Australia, New Zealand, ngea Miriken ni bay pulwon ea gidi' ni ta pi' ea ayuw ni ke boch'uw. Re toolkit ne yea kan fal'eg ni ngayog ni ngea pi' ea ayuw ko yungin'ey.

Re toolkit ne yea ra yog rogon ea tin nib t'uf ni ngan nang ngea tin ni ngan rin' u court ko gidi'en ea court ara judge ni de skul nag ea motochiyal:

- Rogon ea motochiyal ngea rogon ea motochiyal u bang
- Murwel ko gid'en ea court ngayag ngan yal'uweg bn'en
- Nel' ea bn'en nib t'uf: independence ngea impartiality ara ngan pagey ko magawon integrity ngea propriety ara ngaog ea tin riyul' min moding, equality and competence ara ta'abrogon gibun ea gidi' ma ngan nangan'iy ko tin yibe rin'.
- Wa'en ea natural justice, ara ngonglan I yal'uweg bn'en nib fel' ku gubin ea gidi'.
- Ragag ea fundamental rights ara mat'wey ni kub m'un mat'wey ko ta'ayuw.
- N'en nib thil ko magawon ngea rogon I micheg bne'n u napan ea criminal fa civil proceeding ni kub m'un ea binaw ngay.
- Magawon ni l'a ngom ni susun ea ngam chuwegnem riy
- Murwel ni ngayag ni nga ayuw ea gidi' ni gafgow ara m'ar nge kuboch bn'en.

Kan yolo yea re toolkit ney ninge ayuweg ea gid'en ea court u lane Pacific ngar yal'uwegned ea gidi' rorad ni dariy wa ta'ayuw rok.

FAN BOCHE THIN

Boche thin ni kanog fan, ni fan ko re toolkit ney:

- *Beneficiary*- be' ray ag bn'en ngak ni kan ngongaliy ngayag ngak.
- *Claim-maker*- be' ni mich u wan' ni ir ea fael'e rok machane rayag ni dani fael'e rok.
- *Court Service*- bo'or ea ayuw ni ma pi' ea court ko gidi' nima yib nga court ni arme ngan apply nag ea motochiyal ko criminal ngea cvil; Puf oloboch; yal'uweg ea judgment ngea penalty ngea remedy.
- *Formal system*- murwel ko rarogon ni kan yal'uweg ea motochiyal ni ke ta yea court.
- *Inclusion*- ba thil ni bin niyma chuwegney riy (rogon ea court)
- *Informal System*- rogon ni pithig ea motochiyal u lan binaw ara arow ni fan ko yalen ko bnam. Bli' ni wuru' ea court.
- *Judicial leadership*- Rogon ni ngea ayuweg ea court ea gidi' ni ngar bad nga court ngea mon'og ea ayuw niybe pi' ngorad.
- *Judicial officer*- be' nib a judge fa gid'en ea court ni kan ta' ni ngea yal'uweg ea motochiyal (ba skul ara de skul nage motochiyal).
- *Judicial outreach*- rogon ni bea gaweg ea gid'en ea court ngayag ni mon'og rogon I ayuweg ea gidi' fa nangan' ko gidi' ko murwel ko court.
- *Lawyer*- be' nike skul nag ea motochiyal ara ta'ayuw
- *Legal empowerment*- rogon ea motochiyal ngayag I ayuweg ea gidi'nikan oloboch ngak ngea pi' gelngin mat'won ngayag ni yal'uw ea n'en ngan pithig u court.
- *Officer of the court*- gid'en ea murwel u court ara fre pa'ngin ea am ni kanog ea judicial branch, mu'un ea judge magistrate, ngea gubin gid'en murwel ko court.
- *Para-legal*- be' ni kan skul nag ninge nang ea motochiyal machane gathib ta'ayuw u court.
- *Stakeholders*- gidi' ni susun ea ngea un i yal'uweg ea giloboch; m'un ea judge ngay gid'en ea murwel ko court; gidi' ni yo'or; gubin ea gidi'.
- *Unrepresented litigant* (ara 'self represented litigant')- be' nike yib nga court ni dariy ea ta'ayuw rok.

N'EN NIBA' KO BABYOR

PJDP Toolkits.....	iii
Bbug I thin nike yog Chief Justice.....	iv
Mulwol.....	v
Fan Boch e Thin.....	vii
1. Gin m'on: ko re toolkit ney.....	1
1.1 Fan ea re toolkit ney.....	1
1.2 Murang'ag: Court u lane Pacific.....	1
1.3 Mini' ea susun ninge bi'eg ara dabi bi'eg ea re toolkit ney?.....	2
1.4 Ngan tata'reb nag ea magawon riy: Ba t'uf ea re toolkit ney ko court rom?..	2
1.5 Rogon ni ra ayuw ea re toolkit ney.....	3
1.6 Mange re babyor ney: N'en bay riy.....	3
1.7 Kuboche ayuw.....	3
2. Gin l'agrow: Court, yalen nib mat'aw ngea mat'wey.....	5
2.1 Motochiyal, Court, yalen nib mat'aw ngea mat'waey.....	5
2.2 Pagan' ko gidi' ko court- gur owchen ea gidi'.....	5
2.3 Girdi' ni darma yib nga court- n'en daryag ninge mon'og nage yalen nib mat'aw.....	6
2.4 N'en nibe buch ni daryag ea puf oloboch min nang mat'wey.....	6
2.5 Pruy' ni ngan mat'waeg ea puf oloboch.....	7
2.6 Mang gelngin ea gidi' ninge murwel ngea mat'won?.....	8
2.7 Ngan gay ko mange ra rin' min nang ko mange daryag ni ngan pi' ea ayuw riy ko gidi' u mat'owrad.....	8
2.8 Rogoni sumar nag ea n'en nibe buch.....	8
2.9 Mini' ea daryag ni ngan ayuweg?.....	9
2.10 Kun motochiyal ara mat'way ea daryagi pi' ea ayuw riy?.....	9
2.11 Rogon ni ngayag ni pi' ea court mat'way.....	9

2.12	Ngan fal'eg ba pruy' ni fan nga mat'won ea gidi' ni fen ea court.....	10
2.13	Mat'won ea gidi' - training ko n'en nib t'uf ko court.....	10
3.	Gidi' ni dariy ea ta'ayuw rok.....	10
3.1	Mini' ea gidi' ni dariy ea ta'ayuw rok?.....	10
3.2	Ngan duwer minog: Court ea gin ngan yan ngay?.....	10
3.3	Mang fan ni baga' fan ea gidi' ni dariye ta'ayuw rok?.....	11
3.4	Fan ea ngongol ko court- Wa'en ea togopluw.....	11
3.5	Folwok fa faniy folwok ngak barba' ea gidi' ma ngan chuw fa'anra gomange yira folwok kube'.....	11
3.6	Dariy be' niybe barba' ngak, mathil u gelngiy.....	12
3.7	Babyoren ea mich ngea ta'areban'.....	12
3.8	Murwel rom ninge aw gubin bn'en nib yal'uw.....	13
3.9	Murwel rom ni ngam ayuweg ea motochiyal ni ngam murwel u gelngim ma kudabi pag rogon.....	13
3.10	Yalen nib m'ag.....	13
3.11	Puf oloboch nib yal'uw mab mich.....	14
3.12	Rogoni ayliy ea n'en gomane ra m'ug ni dani mat'aw.....	14
3.13	Mat'way ninge yage ta'ayuw.....	14
3.14	Manang ea cha'an ni dariy ea ta'ayuw rok ea n'en nike duwgiliy?.....	15
3.15	Gidi' nib t'uf ea ayuw rok' nib gel.....	15
3.16	Ngan nang fan ea murwel ko court- Criminal ngea Civil case.....	16
3.17	Magawon ngea rogon ea mich ko criminal ngea civil case.....	16
3.18	Powa' ko court ni fan ko gidi' ni dariy ea ta'ayuw rok: N'en ni ngan rin' Ara dbin rin'.....	17
3.19	M'amngine motochiyal- N'en ni ngan rin' ko criminal case.....	18
3.20	N'en ngan rin' ko Civil Case ngea land case.....	18
3.21	Case ko binaw- Motochiyal ko Yalen.....	19
3.22	Mat'way ngea murwel riy.....	19
4.	Murwel rom gur gid'en ea court.....	19

4.1	Ngam nang ea murwel rom ngea n'en nib t'uf ko murwel rom.....	19
4.2	Chanm u tabnew.....	20
4.3	Duwer u mara'gen ea Individual leadership.....	21
4.4	Nganog ea magawon ney ngan yal'uweg.....	22
4.5	Ngan thilyeg: mag yaliy ara mu armiy ea n'en ni kam fil.....	22
	Endnotes.....	23

Kuboche ea babyor- <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp/pjdp-toolkits/Enabling-Rights-Toolkit-AD.pdf>

Annex 1: Court-Community 'Access to Justice' Workshop Outline (Sample).....	A-1
Annex 2: Pre/Post Knowledge Test.....	A-5
Annex 3: Court Guidance for Unrepresented Litigants.....	A-6
Annex 4: Court-Community 'Enabling Rights Plan' Template.....	A-10
Annex 5: Workshop Power-Points (Sample).....	A-11
Annex 6: Situation Assessment: Unrepresented Litigants – Kiribati, May 2014.....	A-16

ABBREVIATIONS

ADR	-	ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION
CBO	-	COMMUNITY BASED ORGANIZATIONS
CEDAW	-	UN CONVENTION FOR THE ELIMINATION OF DISCRIMINATION AGAINST WOMEN
CROC	-	UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF THE CHILD
MFAT	-	NEW ZEALAND MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AND TRADE
NGO	-	NON-GOVERNMENT ORGANISATION
PIC	-	PACIFIC ISLAND COUNTRIES
PJDP	-	PACIFIC JUDICIAL DEVELOPMENT PROGRAMME

Pacific Judicial Development Programme
Enabling Rights & Unrepresented Litigants Toolkit

Ma'amngin ea Tiline Murwel ko Court

1. Gin m'on ko re toolkit ney

1.1 Fan ea re toolkit ney

Fan ea re toolkit ne yea ngea ayweg ea court ngea tin nib mataw mab yal'uw.

- (i) Ngea ayweg mea mom nag ko girdi' mat'owrad u court.
- (ii) Ngea ayweg mea mom nag ko girdi' ni dariy ea ta ayuw rorad u court ni ngan court nag rad ko bin nib mataw mab yal'uw ea wo'.
- (iii) Mea weliy ea tin thingar ni rin' min nang napane wub nga court.

Re toolkit ney ea bea ayweg ea court ko puf oloboch nib mataw ma kube ayweg ea girdi' ni dariy ea ta ayuw rok ngayag ni mom rogon ni nang fan wa'en ea court u m'on ni ngayan nga court. Kube ayweg ea gird'en ea court ngea girdi' ni yo'or ni ngea yani aw ea tin ni kan duwgiliy u court nib fal' ngak gubin ea girdi'.

Gird'en ea Pacific Judicial Development Programme (ara PJDP) ea kar pi'ed ea re toolkit ney u Kiribas, ni bag ko project ni yibe ayweg I pithig mat'won ea girdi'. Fan ea re project ne yea ngayag ni pithig mat'won ea girdi' I nang mat'owrad. Ayuw ni ra pi' ea re project ney:

- a) Ra k'eg mea pithig I weliy rogon mat'wey.
- b) Ra dag rogon ni ngan murwel ngay u lan yu Pacific Island Countries (ara PIC).
- c) Ra dag babyoren ara wa'en mea fael' ea re toolkit ney.
- d) Ma ra gareraeg ea re toolkit ney ngayag ni murwel ea girdi' ngay.

Fan ea re project ne yea ngayag ni pow'iy ea court u lan yu Pacific Island Countries ara PIC (ni ri yu Kiribas) ni ngayag nni ayweg ea girdi' ko puf oloboch. Kan finey ni re project ne yea ngea puf rogon ko girdi' ea wub nga court mea dag wa'en ea motochiyal ni daniy nang fa ara da'un nang fan, ni finiyag ni tamilang nag rebe court u lane PIC napan lukngun ea duuw ni 2015.

Chief Justice nu Kiribas ea yog ni ngani murwel ko re toolkit ney ngani tata'areb nag ea n'en nib t'uf ko girdi' nima yib nga court ni dariy ea ta ayuw rok. Machane re toolkit ne yea rifen ea gird'en ea court, tyugang' ma tatanggin (ni dani skul nage motochiyal) ya ngayag ni ngan nang fan ea n'en nib t'uf ko girdi' ni dariy ea ta ayuw rok nibe yib nga court. Arfan ni kan la'grow yang nag ea re toolkit ney (a) ngea pi' ea tamilang u mat'wone motochiyal ni gubin, (b) mea yog ea n'en nib t'uf ko girdi' ni dariy ea ta ayuw rok u ga'angin yang ea re Pacific ney.

1.2 Murang'ag: Court u lane Pacific

U Kiribas, gin niybe fal skul ko re toolkit ney riy ea yugma yan ea girdi' ni dariy ea ta ayuw rok nga court. Ma girdi' ko re nam ney dani tamilangan' rad ko motochiyal, rarogon ea court, rarogon nima murwel ea court, ngea girdi'en ea court, fa mat'owrad. Boch'uw ea ta ayuw, ma fin munmun mea yag ni pat ea ta ayuw. Yigo' yu South Tarawa(Capital ko re nam ney) ea mo'nog boch girdi'en ngea ta ayuw rorad. Kiribas ea dalip thal ea court riy nib momaw' ea ta ayuw u court nu lan binaw ara Magistrate Court, ma ba munmun ma yib ea ta ayuw ko bin migid ea court ni tolang ara High court, yigo bin ngalang ea court ara Court ko Appeal niyma gay rogoni

thilyeg ea n'en nike duwgiliy ea court ea ma moy ea ta ayuw riy. Magistrates ara girdi' nima pithig ea giloboch nib sa'chichig ea yad ba Lay, ara dar skul niged ea motochiyal. Dariy bagyad ni rimmang rargon ea court. Arfan ni boch'uw ea nangan' ko motochiyal rorad, ma dar yag ni ngar pithged ea gil'oboch nib yal'uw.

Gathi yigo' yu Kiribas ea bea buch riy ni arrogon, y aba dake ku gubin yang u lane re Pacific ney. Arfan niybe turuwliy ea re toolkit ney ngayag ni mon'og mea manigil rogon I ayweg gubin ea girdi' ni dariy ea ta ayuw rok uroy u Pacific.

1.3 Mini' ea susun ninge bi'eg fa dabi bi'eg ea re toolkit ney?

Kan yoloy ea re toolkit ney ni fan ko gid'en ea court, ni murwel rorad ea ngar yal'uwegned miyad pithig ea gil'oboch. Pi girdi' ney ea boch ea judge, magistrate, registrars, judicial trainers ngea boch ea gird'en ea court. Ba dake bo'or ko pi gidi' ney ea bogi lay actors, ara dar skul niged ea motochiyal ma murwel rorad ea puf oloboch u lan binaw ara lane arrow, mab t'uf ni ngar nanged miyad tamilangan' ko rarogon ea puf oloboch u babyor ngea chagil ko yalen. Re toolkit ne yea gathi fan ko gidi' ni yo'or ma ku gathi ngea dag kanawa'en ea motochiyal ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok. Gidi' nibe ninge yuw ea ngar guyed ea re babyor ni baray, "A Handbook for Litigants in Person, London, 2013. Ma ku dabni murwel ngay ni ngea dag kanawa'en ban'en nib mataw.

1.4 Ngan tata'reb nag ea magawon riy: Ba t'uf ea re toolkit ney ko court rom?

Fa'anra mayib ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok nga court rom, m'ere sana ra t'uf ea re toolkit ney rom. Ma kura t'uf ningam murwel ko re toolkit ney ni fan ko gidi' ni gomange rayib fa dabiyyib nga court rom. Tiney ea gidi' ea gomange bea momaw' ngorad ea wub nga court ni fan ea dariy kanawae'rad nga court ara yad ba palog ara dariy ea sins rorad ara yad bea kirkireb ni nga bad nga court. Ma thilthil fan ko yu nam, machine re toolkit ne yea ra ayuw ngayag ni mu pi' ea tamilang ngorad.

Re Pacific ney ea ba thilthil ea girdi' riy ngea yalen ko puf oloboch, ere arfan ni bo'or ea magawon niyma mad'eg ko yaen nga court. Ma kub magawon i tata'reb nag ea n'en nib tuf mea mom ngorad.

Ireray ea n'en nima rin' ma darma fael' rogon ea puf oloboch, ka mus niybe gay ea gid'en ea court rogon ninge mom ko gidi' ma kudar yag ni ngarin nang ko ri urgon ni ngan ayweg rad. Ba towas ea re magawon ney u Kiribas ri gathi gubin yang uroy u Pacific. Ayuw ni bay ea bea achig i yaen ere kari gel ea momaw' ko ayuw ni rayag ni ngan pi' ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ni ka mus ku piyu Australia, New Zealand, ngea Mariken ea kube momaw' ngorad. Arfan ni kan ngongliy ea re toolkit ney.

Gur ea ngam guy ko ngam fulweg ea re duwer ni baray, ba t'uf ea re toolkit ney ko court rom, ni danga', ra buch ni ke kari mus rogoy i ayuweg ea girdi' ko birom ea court. Ere kiybe nang fan fa'anra fulweg rom ko re duwer ne' ea danga'. Machane, u m'on ni ngam fulweg, mu de'eriya ea girdi' ko tafney rorad. Ya motochiyal ea be pi gelngin ea Judiciary ara court ea nga'i gagyal nage

motochiyal, gathi gubin ngiyal' ninge par ea court u tamthilin gubin ea bn'en ni dabi pi' ea ayuw u ngiyal' ne murwel rorad, ya gubin ngiyal' mab t'uf ea ayuw ko girdi' nibe yib nga court ma ku'erregon ea girdi' ni dar yib ara daryog ni nge yib nga court ere ngar pi'ed ea sumar rorad napane yad ra fulweg ea re duwer ne'.

Fa'anra ba t'uf, n'en ningan rin' ea ngan fith ea girdi', Gabe laem nag mab pagan'um ko rarogon mat'wom nga rarogon ni ngam murwel nga' bay kun sulk o re duwer ney.

1.5 Rogon ni ra ayuw ea re toolkit ney

Re toolkit ne yea ra ayuw ni ngayag ni dabki yaen boche gidi' ni de mat'aw ea n'en keyog ea court ngorad.

Re toolkit ne yea ra pi' ea wa'en ni nge dabki buch ninge yaen boche girdi' ni dani fael' rogon ni kan court nag rad. Gathi nge yog ea n'en ni thangri rin' ea girdi' machane ra yog ko urrogon ma dabki buch. Ba fael ni nga'i fael'eg ea court ea babyor ni ngea mom nag ko girdi' ninge nang ea motochiyal, babyor ni boed ea survey, noch ka babyor ni baye motochiyal riy, mini garaereg ea thin u lan binaw iyan, ma yibe ngak ea gidi' ko ngan ea nga ronod ngay ara mini' ea nga ronod ra guyed. Bo'or ni kubay ni baykun weliy.

1.6 Mange re babyor ney: N'en ni bay riy

Re toolkit ney ea kan fael'eg ninge ayuweg ea gid'en ea court ngar fael'egned ea project ngea mom ko girdi' ni nga nanged ea motochiyal ara mat'owrad.

Kan fael'eg nib ngoch ngayag ni ngan nang min tata'reb rarogon ea motochiyal ngea nang fan ea girdi'. Bay rarogon ni ngan murwel nga' ngea rarogon i ayuweg ea gidien ea court ngar murwel gad nib fael' mab mat'aw,

Magawon ko re toolkit ney ea gomange rarogon ni ngari mich min nang fan min bi'eg. Bea guy rogon ni dabki faychuy gubin bn'en ni bayu babyor ko motochiyal ni kan mu' I yoloy ni rarogon ea court.

Fan ea re toolkit ney ea ngea tolang nangan ko rarogon ea court ngea mat'waey. Bo'or mat'waey, machane gathi baken ea babyor ko motochiyal ea re toolkit ney. Kemus ni ngea pi' ea ayuw ko kubocho ea babyor ni bay. Kurani bi'eg boche babyor ko motochiyal ni bay fa babyor ko PJDP ni gomange ba l'ag rogon ko n'en bea buch.

1.7 Ku boche ayuw

Susun ea ngan bi'eg ear a babyor ney ngea ku boche babyor

1. Bin m'on, ngam chagliy ea re babyor ney ngea babyoren ea court rom ngam bi'eg ngayag ni motabgol rarogon ko motochiyal ni bay ko court rom.
2. Ngam dachguy ko bench books ara babyor nibe yog rarogon ea murwel ko judge meyang ninge pi' tomilang ngom u rogon ni ngam murwel ngay ko birom ea court.
3. Bin dalip, PJDP ea bo'or ea toolkit ni ke ngongliy ni ngea ayweg ea PIC ngayag ni murwel nib fael' rogon. Baray ea bocho ea pi babyor nem:

Pacific Judicial Development Programme
Enabling Rights & Unrepresented Litigants Toolkit

- Access to Justice Toolkit
- Trainers' Toolkit
- Public Information Toolkit (bay fin publish nag)
- Project Management Toolkit (kubay fin publish nag)

Ku baray boch ea toolkit ko internet: <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp/pjdp-toolkits>

2. Gin l'agrow: Court, Yalen nib Mat'aw ngea Mat'waey

2.1 Motochiyal, Court, Yalen nib Mat'aw ngea mat'waey

Yalen nib mat'aw ea bn'en nib t'uf mab fael' ni bay ko motochiyal ko nam nu Kiribas, nibe m'ug ko yel' ni ragag ngea ta'reb ngea V ngea ta'reb. Motochiyal ea bn'en ni yima ta'ab rogon nag ko Bible u lane Pacific. Motochiyal ko nam ea motochiyal ko motochiyal, ma dag rarogon ba nam. Motochiyal ko nam ea daef ko rarogon ea gidi' ngea rarogon gubin ea gidi' u ta'bang.

Justice ara Mataw ma n'en nib gamog ea ma yororiy ea girdi' ara binaw ko wagagey ngea oloboch. Ma dag ea kanawo' nib man gil mab fael' ngak gubin ea gidi' ma ri ngongoliy ea yefas ko girdi' nga par nib mat'aw mab yal'uw.

Ku'erogon nima gagyeg nag ea gid'en ea court ngayag ni par nib mat'aw mab ya'luw rarogon ea nam rok. Yibe gay rogon ni ngea mon'og mea par gubin ban'en nib gamog mab yal'uw ko yalen ngea rogon ea par ko rebe nam, ya ra rebe nam ma rarogon. Arfan ni yibe gay rogon ni nge be' mea nang mat'won.

Court ea thangri dag ea n'en nib mat'aw, ya arrogon ko motochiyal, ni arme judge ea susun ni ngari nang ea motochiyal.

Bo'or ea motochiyal ngea rarogon ea motochiyal ni yugra rebe ma rogon ma kub thilthil aram fan ea court, ngea gagyag nag ea n'en nib gamog ko gubin ea gidi', ya gubin ea girdi' ma mat'won ni ngani pi' mat'won ya arogon nike yog ea motochiyal.

Justice ea murwel rok ea ngea yog ea tin nib mat'aw ara ba gamog ni fan ko gidi', ni arme yima sap ko motochiyal ni ngayag ni guy ea judge ko mang ea ba fael' ni ngan rin'. Gidi' ea rayog ni nge yib nga court ya mat'won ni nge yog ko court ninge ayuweg ko puf oloboch ko bin nib yal'uw ea kanawo'. Court ea ma murweliy ea n'en nib mat'aw ni arme judge ea ma sap ko motochiyal ma'ram fani duwgiliy ara pithig ea oloboch ngayag ni yani aw nib mat'aw ko motochiyal ngea gidi'.

Bo'or ea yoyowol ko rarogon nima murwel ea court ma bin tha'abi ga' ea bin ni nge gubin ea gidi' mab fael' ngak. Ni arme re toolkit ney ea ra pi' kanaw'en miygi yag ni mat'aw ea puf oloboch ko court.

2.2 Pagan' ko gidi' ko court- gur owchen ea gidi'

Ba ga' fan ni ngam ngogol nib mat'aw mab yalen ngayag ni guy ea gidi' mea pagan' ko court ara gid'en ea court. Pagan' ko gidi' ea ma m'ug ni arme n'en ni kuma fal'eg ba binaw ara nam. Susun ni ra ba pagan' ea gidi' ko gid'en ea court ma arme bea man gil ea motochiyal ngea puf oloboch niybe ta'. Ra gur rebe gid'en ea court ma ba t'uf ni nga'um dag ea wo' nib mat'aw nab yal'uw ni gubin ngiyal' ya ma sap ea gidi' ko n'en ni gama rin'. Ra'un yaliy ko ba fael' ea n'en ni gabe rin' fa danga'. Yugra ni guy nib kireb ea n'en ni gabe rin' ma ra dabuy ara dabki pagan' ea gidi' ngom ngea murwel ko court, ba momaw' ni ngan sulweg aram ko tom'on nib pagan'iy ko court fa'an ran i guy ni kireb ara dabuy ea ngongol rom.

2.3 Girdi' ni darma yib nga court- n'en daryag ninge mon'og nag ea yalen nib mat'aw

Bo'or yang ko re pacific ney ni yima par ni kubaye yalen mab momaw' ko am ninge pi' ea ayuw. Kamus ko gidi' nima par u donguch nib chugur ko am ea kudarma yaen nga court, ni dan nang fan ra yog nibchan e:

- a) Kubay boch ea kanawwo' ara yalen nima pithig ea oloboch; fa
- b) Bochan ea daryag ni nganib nga court yab palog fa danir nang fan mat'waey

Ra fan ea danir yib nga court ko puf oloboch ea bochan ea yibe yaen ko yalen ma dabni weliy ngea yo'or ya yira pithig ea giloboch niybe yaen ko yalen ma kuma ta'aborgon ko motochiyal, gomange kan pird'iy ea p'in nib ppin fa kani thurbog be' ea gomange susun ni kura yog ea court bn'en riy.

Ma ra bochan ea danir nang fan ara boed ea n'en nibe yog ko b) ma arme bo'or ea kanawo' ni ngayag ni ayuw ea court riy ni arme ngani gaweg ko ri mang ngayag no nang ea gidi' ea motochiyal ngea mat'ow rad.

Court ea murwel rorad ea ngar micheg ned ni rayog ninge yib ea gidi' nga court ma bay mat'ow rad nike yog ea motochiyal. Ra ngea pagan' ea gidi' ko gid'en ea court ngea court ma arme gubin ngiyal ma ngea dag ea court ni aram rogon. Arfan ea re toolkit ney ngayag ni nang gid'en ea court rogon ni ngar murwel gad ngan dag ko yo'or ni bay mat'owrad.

2.4 N'en nibe buch ni daryag ea puf oloboch, min nang mat'wey

Gubin ea court ni baye n'en nibe taleg ni daryag ni ngani puf oloboch ni fael' rogon, arrogon u yimnang u gubin yang.

Ra daryag ni ngea murwel ea gidi' nga mat'owrad ma dabiyag ni ngea murwel ea court nib fael' rogon. Gathi yigo' u royu pacific ya gubin yang ea aram rogon ni bay ea n'en nima tun ngay.

Bo'or ea n'en ni gomange yima tun ngay machane tin nib m'ug e:

- palofngin
- Salpiy
- Yalen
- Skul ara nangan'

Kan guy napan niybe fael'eg ea re toolkit ney ni bo'or ea gidi' ea kuma par ni wod kakrom u lane arow ba palog u donguch, yibe kirkireb ni ngani fil rogon ara ngan nang mat'waey, mu kureb ea dan nang ni bay mat'wey ni nganin nga court. Kura t'uf ma ku dabnib nga court f'anra dariy be' ko tabnew fa fager fa ulung nibe pi' ea ayuw u lan binaw ni gomange manang boch fan ea motochiyal.

Gubin ea pin'ey niybe tun ngay ea susun ni ngan nang fan ngayag ni nang ea gidi' mat'won n'en ni ngea rin' mani pithig ea tiney ea problem ea ngan fael'eg papa'ngin ea court u lane arow, yu

donguch, min pruy' nag ea n'en ngea rin' min nang ea motochiyal, mea pi' ea gidi' ni manang ea motochiyal ea ayuw, min skul nag ea gidi' ko motochiyal ngea kuboch bn'en.

Ra ngani puf oloboch nib gamog ma duwer ko court ea:

Duwer ni m'on:

Rayog ni fael' rogon ea murwel ko court fa'anra denang ea gidi' mat'owrad ngea rogon ni ngar murwel gad ngay?

Ee fa dangay

Fa'anra fulweg ko bin m'on ea duwer ea danga' m'ere:

Duwer ni migid:

Mang ea rayog ni rin' ea court mea mat'aw nag ea biney ea oloboch?

2.5 Pruy' ni ngan mat'waeg ea puf oloboch

Ra ngea nang ea gidi' mat'ow rad ma ngea nang ea court ko mange a ba t'uf. Fulweg ko fre duwer: Bea m'ug ea tin nib t'uf? Bea t'uf ko court ninge nang salpen ea gidi' ni yo'or.

Ba t'uf ko court ninge par ni dar folwok nga barba' ea gidi' fa barba'. Machane bea m'ug nibe momaw' ko court ninge nang ko mange ba t'uf ko gidi', ere nga nang ea court rogon ninge par nibe ayuweg ea gidi' ma kudabi folwok ku be'. Ba momaw' machane ba t'uf.

Ba magagawon ko court ni ngari dag ni rayog ko gidi' ningar murwel gad nga mat'owrad. Kan guy ni yu duw ni bochan ea daryog ninge man gil ea murwel ko court. Kakrom eh court ea ma par aram ngea sap ni dabi yog bn'en ma'rme kayani m'ug ni daryog ni nge fael' ya be dake dar dag ea court nib t'uf ea ayuw ni ngar pi'ed ko gidi'. Bea m'ug ni court ea ma palog nag ara daryog ningan nang fan ma kub tolang pulwon ma kub sag'al ea ayuw nibe pi'. Ma daryog ninge ayweg ea gidi' nibe gafgow ara ba gafgow. Bea m'ug ni yigo' gidi' ni bo'or salpiyen ea bea yog ea n'en ninge rin' ea court.

Dabi fael' ea murwel ko court fa'anra' dab'i ayuweg ea gidi' ni bay mat'owrad, ni arme dar yal'uw ea ayuw nibe pi' ea court fa'anra dariy bn'en nibe rin' ea court. Bo'or gidi'en ea court ere rayog ni bo'or ea ayuw ni ngan pi' ko gidi', kemus ni ngan nang fan fani t'uf. Ba t'uf ni ngan nang mani ta' fan mat'won ea gidi'. re m'on ni ba'ray, Ronald Dworkin, ba legal philosopher ea beayog ni mat'waey ea rib t'uf ko puf oloboch, rad an nang mat'waey ma'rme dabi fael'.

Ra ngea ayuweg ea court ea gidi' ma tom'on ea ngea sap ea court nga wuru' ea court. Reb babyor ni bara yea re pi' ea ayuw ngan nang fan: Promoting Access to Justice.

Judicial Outreach ara ayuw ninge pi' ea court ko gidi' ea n'en bat'uf ko court ni nge fael' boch ea bn'en u lan binaw. Ngan weliy ngea nang ea gidi' ea murwel ko court. Bin bara yea babyor: Public Information ko PJDP ea kura weliy boch fan.

2.6 Mange gelngin ea gidi' ninge murwel nga mat'won?

Ba bugi thin nib bi'ech nibe weliy mur'agen rogon ea motochiyal ninge ayweg ea gidi' nibe gafgow. Bea pi' gelngin urgngin ea gidi' ngayag ni ra nanged mat'owrad.

Legal empowerment ea ma guy ea yalen nib mat'aw ni bn'en nima buch u lan binaw, gathi bn'en ni yigo' lane court ea bea buch riy. Ma sum u napane bayi murwel ea court fa ulung ninge garaer ea n'en nib mat'aw ni fan ko gidi' ni yo'or u court ngea wuru' ea court. Gelngin ea motochiyal ea ma ta'reb ko yalen, nibe m'on ko court ngea re toolkit ney ngea rarogon ea murwel ko court.

Boch ea bn'en ni bod ea re legal empowerment ney ea motochiyal nima thilthil ara ayuw nima pi' yug gidi' ni manang ea motochiyal u lane arow ngea ku boch bn'en ni bo'or.

Legal empowerment ea bn'en nima pi' gelngin ea ulung ni fan ko gidi' fa ulung ni bayu arow ngayag ni man gil ea ayuw niybe pi' ko gidi' ni yo'or. Ba dke irereay ea n'en beyag ni nga ayuweg ea court i graereg thin ea motochiyal.

PJDP ea bea guy rogon ni ngea ayuweg ea court ngayag ni mom rogon I pi' ea ayuw ko gidi', pi ayuw ney ea training ko motochiyal ko ngongol, rogon ni ngea murwel ea court, numngin napan ni nge pithig ea court ea oloboch, ngea taleg ea sosowath, report ni yu duw. Bo'or ea ayuw nibe pi' ea PJDP ngayag ni fael' rogon I powi'iy ea motochiyal ni arme;

- Access to justice toolkit ara babyoren ea m'ag ko yalen nib mat'aw- bea weliy ea n'en nib t'uf ko court u lan binaw ma kube weliy rogon I wurwel ngay. Rayog I download nag ko internet: <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp/pjdp-toolkits/Access-To-Justice-v2.pdf>
- Public Information toolkit ara babyoren ea nangan' ko gidi' ni yo'or- bea weliy ea n'en ni t'uf ko court ko gidi' u lan binaw nib fael' rogon ma kube pi' boch bn'en nib l'ag ngay. Dabiki n'uw napan ma rayag I download nag ko website ko PJDP.

2.7 Ngan gay ko mange ra rin' min nang ko mange daryag ni ngan pi' ayuw riy ko gidi' ngea mat'owrad.

Bang ko murwel ko court ninge mon'og nag ea ayuw nga lan binaw, ireray ea n'en ra rin' min nang ko mange a ba t'uf ko gidi', ngan sumar nag, ni ngan fith dalip ea duwer:

- (i) Mini' ea daryag ni ngan pi' ea ayuw ngak
- (ii) Mang ea dar yag ni mat'won ea gidi'
- (iii) Baye n'en ni rayog ni nge rin' ea court ngay?

Ireray ea gin ni nge sumar nag rebe pruy' ngayag ni ngan nang ko mange a ba t'uf.

2.8 Rogon i sumar nage n'en nibe buch

Tom'on ea ngan weliy rogon i kunuy ea n'en ni yimnang.

Ngan sap ko babyoren ea PJDP Access to Justice Toolkit (Annex 2).

Bo'or wa'en I kunuy ea llovan' ngayag I sumar nag ea n'en nib t'uf ko gidi' bo'or ea kemus ea nga nog. Napan ea bayi nang ea court ea ulung nib t'uf ea ayuw rok m'arme ngani weliy ni tata'reb ngayag ni nang gubin ea gidi' fan. Kurayog ni kan kunuy ea llovan' ara information u kalbus, glasia, online ara u radio, pilung u lan binaw, gin ni gomange ra'I yaen ea gidi nga' fa'anra bea t'uf ea ayuw rok.

Napan ea yibe murwel ko re toolkit ney mea ngongliy ea court ea workshop u lane arow ni dalip ea rran. Bin tom'on ea rran ea ni gaweg ko mange a n'en daryag ni ngan ayuw riy.

2.9 Mini' ea daryag ni ngan ayweg?

Gidi'en ea court ea susum ni rayog ninge nang ko mange a ba t'uf ko gidi', kemus ni ngan yan nga wuru' ea court min nang. Arogon ni kan weliy u lane babyor ko PJDP Access to Justice Assessment Toolkit.

Re toolkit nem ea bea weliy ko mini' ea ngan non ngak, ngea rogon ni ngan non. Dabni nang ko mange yibe aw ngay fa'anra dabni non ko gidi' no yo'or, ngan fithfith lungun ea gidi' ni daryag ni ngan ayweg, boed ea p'in nip pin, bitir, ngea boche gidi' yugbe' nu bang, gidi' nibe gafgow, ara gidi' nib m'ar.

2.10 Kun motochiyal ara mat'way ea daryag i pi' ea ayuw riy?

Dabiyag ni ngarnog ko rimang ea chiney, arfan ni yibe fithfith. N'en nibe m'ug ea keyan ea duw ma court ea daryag ninge ayweg ea gidi' ni gafgow ara dariy be' ni ba'dag ninge ayweg ngan fana' lungrad, ni ri aram ea gidi' ni ribe t'uf ea ayuw rorad. Sna n'en ra rin' meayag ni ngan nang salprad ea ngani ten'iy ngorad nib thil rogon ko yug gidi'. Pi gidi' ney ea gidi' ni kan bucheg bn'en ngorad, tabnew niyma cham riy, ppin, bitir, ngea gidi' ni be' u bang ngea m'ar. Ra sap ea court ko tiney gidi' meayag ni ngan nang ko mange a ba t'uf rorad.

2.11 Rogon ni ngayag ni pi' ea court mat'way.

Kan guy aram ko gin m'on ea part ni motochiyal i yal'uweg bn'en ea susun ni gubin ea gidi' ni ta'borogon ma bay fan. Murwel ko court ni ngea ayuweg ea gidi' ni ta'borgon ni demuturug rogon ko mmiti mang gidi' ngea mange be buch rok'. Gubin ngiyal' ni ta'borogon ea gidi'. Bay bn'en ninge rin' ea court ngayag ni man gil rogon I ayweg ea gidi'.

Boch ea n'en ni ngea rin' ea court ea ngea chagil ko boch ea ulung nima sap ko gidi' ngan achig nag ea magagawon boche pi n'ey ea ngan duwgiliy yuyang ni nga'un yan ngay ngea pi' ea ayuw:

- Bang ni ngea pi'e ayuw ko puf oloboch.
- Bang ni ngea pi' ea ayuw gomange ke buch bn'en u lane tabnew nib kireb ni dabiyag I weliy fa bn'en nike buch nib thiyer.
- Be' ninge pi' ea ayuw ninge weliy thin ea puf oloboch ni dariy pulwon.
- Program u lan binew ni nga'i yan gid'en ea court nga' ngan weliy ea n'en ma buch u court.
- Fal skul ni fan ko gidi' u lan binew
- Program u skul

- Program u kalbus, ngea ku boch bn'en

2.12 Ngan fal'eg ba pruy' ni fan nga mat'won ea gidi' ni fen ea court

Ba fael' ni ngea yag ni nang ea court ko ri mange a ba t'uf ni nang ea gidi' ea motochiyal ni arame ngan fael'eg ba pruy' ara ba plan ni bea sap ko pi' nem. Re plan ney ea anngeg wa'en:

- 1) Nganog fan ara mange ba t'uf: wi'in ngea mang.
- 2) Ngan nang ea tin nib t'uf, ngea bin thabi' tom'on ngaeb ko bin nigid: mini', mang, ngea bin ngan.
- 3) Ngan fael'eg ea n'en ngan rin': bu'uw rogon.
- 4) Ngan guy ko mange a ra buch: mang.
 - Ya'an ea re plan ne'

2.13 Mat'won ea gidi'- Training ko n'en nib t'uf ko court

Ba t'uf ea training ko gidi'en ea court ngayag ni fael' ea murwel ngea ayuw ni ngan pi' ko gidi'. Re babyor ni bara yea ra ayuw ko mini' e aba t'uf ni ngayan ko training

Ngan guy ea Annex 1 ngan nang ma ku'er rogon ea babyor ko PJDP, Trainer's toolkit.

3. Gidi' ni dariye ta'ayuw rok

3.1 Mini' ea gidi' ni dariye ta'ayuw rok?

Gidi' ni ni dariy ea ta ayuw rok fa ir ea bea ayuweg ir, ea be' nibe yib nga court ni (i) ke bucheg bn'en ku be' fa (ii) fa b'e nib aye complain rok', ni arame dariy ea ta ayuw rok ara lawyer fa counsel, gidi' nike skul nag ea motochiyal.

Demuturug be' ni rayog ni nge yib nga court ya bay mat'won demuturug ko baye ta ayuw rok fa dariy.

3.2 Ngan duwer minog: Court ea gin ngan yan ngay?

Susun ni ngea nang ea court ni rayib ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok nga court ma thangri ayuweg ea court ngan court nag. Bin tom'on ni ngea fithfith chonggin ea court ara court registry staff ngea court officers, ngea judicial officer ko ri court ea ngeyib ea chanem ngay fa kubang ni rayog ni ngan ayuweg riy kurayag ni ngan nga,

- Tafen police
- Lawyer ara ta ayuw
- Rebe office ko am
- Member ko Maneaba ni Maungatabu (ara legislature, fa council ko piling)
- Galasia
- Ngea kubang fa be'

Kurayog ni kiyra pithig u arow ara lan binaw.

Fa'anra yibe to'gor ara togopluw ma ku bo'or wa'en ni ngan pithig, arme kanog ea a'alternative dispute resolution ngay ni boed ea:

- Negotiation (between two parties) ara Pruy ninge ta'reb lungun l'agrow ni' ara bugni'
- Counseling (if available) ara Nganog rogon bn'en ku be' fa'anra bay
- Mediation or conciliation (either court annexed or possibly through the law society) ara pruy' ni nga dakbi puwen'be' ara domumuw ngayag ni fael' ea pruy'. rrayog ni court fa kuboche gid'en ea motochiyal ea ngar fal'eged ea pruy' ku thilin l'agrow ni' ara bugni'.

Fa'anra ngarin court ni dariy ea ta ayuw ku be' ma arme bo'or ea n'en ngan rin'ni tabab ko a) registry staff, ngea b) court officer, ngea c) judicial officer- nib ga' fan nga ra reb ea gid'en ea court mar susun ninge nag fan nea rin', bayku nog fan.

3.3 Mang fan nib ga' fan ea gidi' ni dariye ta'ayuw rok?

Ba ga' fan ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok nib bochan ea arme ko thil rogon I pithig ea giloboch rok, arme court ea ngea pi' boch ea ayuw ngak u napan ea court pi' ayuw ne' ea bay boch thin nga m'on.

3.4 Fan ea ngogol ko court-wa'en ea togopluw

Bin nib tolang ea court nu Kiribas ea publich nag ea Code of Judicial Conduct ara motochiyal ko ngongol ko court. Fa'anra dariy rom ma ngam fek reb ko Chief Registrar ko high Court.

Re motochiyal ne mea murang'aegen ea Bangalore Principles of Judicial Conduct 2002 nibe weliy fan ea ngongol ara wa'en ea court, nib ga' fan ko court ngea gid'en ea court nu roy u fayleng ni gubin. Pi motochiyal ney nib ga' fan e:

1. Independence ara dariy ea be' ara bn'en nibe ara bea barba' nga'
2. Impartiality ara dariy be' ara bn'en nibe fol nga'
3. Integrity ara yulyul'
4. Propriety ara Liyor
5. Equality ara gubin ea gidi' fa bn'en ni ta'borgon
6. Competence and Diligence ara rogon I ngogoliy bn'en nib flont mab sa'luk ara ba kol ayuw.

Gubin ea pi motochiyal ney ni baga' fan fa'anra ko murwel u court.

Re babyoren ea motochiyal ni kanog ea kubay wa'en ea togopluw riy ni fan ko gidi' ni beyib nga court ni dar mus u wan'rad ea ngongol ko court. Re babyoren ea motochiyal ne' ea susun ni ngan ta' ngea guy gubin ea gidi'.

3.5 Folwok fa daniy folwok nga barba'e gidi' ma ngan chuw fa'anra be m'ug ni gomange yira folwok ku be'

U lan binaw ma momaw' ko judge ninge rin' ea murwel rok ni l'ag fan ko impartiality ngea equality, ya bochan ea bli' ni oren ea gidi' ni manang. Boed ea case ni murang'egen ea binaw ngea mathil richey ma ba' rogon ku be' niba ko re case nem.

Napan niybe ngongol ko re toolkit ney mea m'ug nil an binaw ea bo'or riy ea ireram rebe magawon, bochan ea richey mea m'ug niybe folk u be'. Re magawon ne' ea bea sum ea magawon riy nibochan ea richey fa yibe laem nag ni rin folk u be' ara be' ni dabi yani aw nib fael' ko gubin ea gidi'.

Pi judge ney nu arow ea yadbe yog ni rayog rorad ni dabra folwok gad ku be' ere kiyad be rung'ag ea pi case nem. Ma ku'erogon ni yadbe yog ni dariy be' ni rayog ninge rin' ea bine mea murwel ere arfan ni yad ea ngar judge gad ma ra danga' ma yira ning ara ni thang ea tine mea case. Tiney ea welthin ea de mat'aw.

Ta'reb ea bn'en ni ngan rin' ra ba' ara bea m'ug ni bay ea chon ea tabnew ko fre case m'arme ngea chuweg ea judge ir riy. Ra danga' ma arme ngea yo'or ea ngkun yaen ko bin bin ngalang ea court ngan thilyeg ea tin ni duwgiliy ea bin m'on ea court, ma kiyib mat'won ea gidi' ninge weliy ni yog ni de mat'aw ea n'en ni yog fre judge ni tom'on, ma rayog ni ngan chuweg ea re judge nem.

Machane, kura niyan nga court nib a l'ag rogon fre judge ku be' ko fre case ma'arme ngan weliy ngea nang ea gidi' nib aye case rok ngayag ni ngar nanged, ma fa'anra yad ba'dag ma dariy bn'en nib buch riy ma'arm fin rayog ni ngan court.

3.6 Dariy be' niybe barba' ngak, mathil u gelngiy

Court ea susun ni gubin ngiyal' ma ngar ngongliyed ea murwel rorad ni dariy be' ningar barba' gad ngak ara bn'en ni ngar barba' gad nga'. 'Latimer House Principles' ea bea wiley ea n'en nib t'uf ni arme dabni folwok ku be' ara bn'en. Judge ea susun ni ngar duwgiliyed ea tafney rorad ni dariy be' ninge barba' ngorad. Re babyor ne' ea kube weliy fan nib t'uf ni dabi barba' fre dalip I pa'ngin ea am, executive, legislature, ngea judiciary, ni arme bochan ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok. Court ea susun ninge uyeg ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ni t'aborgon ko cha'an ni dariy.

3.7 Babyoren ea mich ngea ta'areban'

Rogon ea court ea susun ni dab'I folwok ku be' ara dariy be' niybe fol u lungun. Ra niybe folk o fre babyor ni Bangalore principles: equality of treatment of treatment of the parties before the court, ara yigo' t'abrogon ea gubin ea gidi'.

Ra ngan weliy boch muran'egen ea re magawon ney, ma arame nganog ni common law system ni bay ko adversarial model. Re n'ey ea bea gaweg ea n'en ni riyul'. Re model ney ea murnga'en ea yibe gaweg ea tin riyul' mab mat'aw u napane yibe court. Badke' boed niybe bbat' baye judge nibe umpire, ma bay barba' ngea barba' ara team ni yibe cham nag fre bat', ni arme re model ne' ea bea ayuw ngea pi' ea motochiyal ngayag ni ngan bat' nib fael' mab mat'aw ni dariy ea salyab riy. Kube murwel ea court ni arme kanog ea equality of arms ngay ara yibe sap ko gidi' ni tabrogon ma gubin ea gdi' ninge fael' ngak. Ya ngan mu' ko court ma gubin bn'en ara gidi' nib yal'uw mab mat'aw ea n'en keyog judge ni ngar rin'ed.

Boed nike yog be' ni 'un I murweliy ea re babyor ney, ra dariy ea ta ayuw ma dabi aw nib yal'uw.

3.8 Murwel rom ninge aw gubin bn'en nib yal'uw

Rayib be' nga court ni dariy ea ta ayuw rok ma sgelgel ea magwon rok, ni arme murwel rom ni ngam ayuweg nga dabki gel ea magawon rok.

Gur nigama murwel ko court ea bga' fan ea murwel rom ni ngea aw gubin bn'en nib yal'uw ya arregon ea motochiyal. Ireray ea murwel ko gidi' nu office ara am ninge fael' gubin bn'en. Ya parliament (Maneaba ni Maungatabu) ara gin niyma fal'eg ea motochiyal ea keyib ea motochiyal riy ninge pow'iy ea court.

Yibe weliy ko Guruy ni nel' ko motochiyal kyu Kiribas ni gid'en ea court ea bay ko motochiyal ningar ayuweged ea miyad mangeluwol nag ea motochiyal. Motochiyal ea bea pi' ea n'en thanгри rin' ea court nifen ea gidi' nu Kiribas, ra murwel ea Executive ngea Legislature ma'arme fini yob ea Judiciary ngay ni ngar pithiged.

Judge ea murwel rok ea ngea puf oloboch ni arme la'grow wa'en ea puf oloboch: Procedural Fairness ngea equitable outcome:

- Procedural fairness ea ngani guy rogon ni l'agrow raba' ea gidi' ni yal'uw ea n'en nikanog ngorow
- Equitable outcome ea ngani guy ni bin nib mat'aw ea motochiyal ea kam puf oloboch ngay ni ri mich.

3.9 Murwel rom ni ngam ayuweg ea motochiyal- ni ngam murwel u gelngim ma ku dabi pag rogon

Gur nigma murwel u court ea mat'wom ara gelngim ea motochiyal ni bochan ea motochiyal ngea gubin yang ko motochiyal (acts of Parliament). Kemus ni n'en nibe yog ea motochiyal ea ngam rin' ra mu page a motochiyal ma arme ultra vires ni arme dariy mat'wom ni ngam murwel ko motochiyal nga aw nike pag rogon,ra pag rogon ma tin kam duwgiliy ea de mat'aw mab kireb, ma rinyan ko appeal ma yira dariy fan nag ea tin kamog.

3.10 Yalen ni ba m'ag

Motochiyal ngea wa'en ea court u gubin yang ea bo'or ea n'en nib t'uf ngayag ni yal'uw gubin bn'en.

Yalen ea motochiyal ea bea yog murag'en ni baye motochiyal ya nga yag ni yal'uw gubin ea puf oloboch ni arregon ni ke tay gid'en ea motochiyal. Natural justice ea yug n'en nib ga' radan ni arme kaygunog ni bang ko puf oloboch ni ku taborgon ko procedural fairness fa due process.

N'en ni rib t'uf riy ea ngani ta' fan ea motochiyal meyani aw ea n'en ni kan duwigily nib yalen u napane criminal matter, ma ku'er rogon ea civil matter. Re motochiyal ne' ea bea yog ni ngan fol riy ngayani aw nib yalen ma ba mat'aw rogon ea hearing. Irerey ea murwel ko judge ni tha'bi ga' fan ma th'abi t'uf.

3.11 Puf oloboch nib yal'uw mab mich.

Ba ke ta'borgon ea justice ngea fairness ta'areb ko gubin bn'en ngea gidi'. Be' ni m'on ni kanog I John Rawls ngak e aba legal philosopher ko re Riliw' I Century ney, ea yog ni bay bochi ba thil. Bea yog ni equal treatment ara ayuw ni ta'borgon e ba ga' fan machane t'areb ea thil riy, re dar fael' ku be' ma arme cha'en nibe kireb ngak ea ngan pag ngea m'on. Arme rayani aw ni ba yal'uw ra danga' ma ra kireb u tomuren.

Re wo' ney ea baga' fan ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ni bea yib nga court ni nganog ea tin nib t'uf rorad ngaag ni ngea dabi magawon ara m'ug ea imbalance of power ya bochan ea bay ea ta ayuw rok ma be' ea dariy.

3.12 Rogoni ayliy ea n'en gomange ra m'ug ni dani mat'aw

Judge ea gid'en ea court ni murwel rok ea ngea puf oloboch ni rib ga' fan ea re murwel ney ngayag ni yaen gubin bn'en u court nib fael' mab yal'uw ni ngan pithig ea case ku be'.

Ma gel ea magawon ko pi murwel nem napane:

- Baye ta ayuw ku be' ma be' ea dariy ni bochane richy ma ba gel be' ku be', ma dabi mat'aw ko cha'an ni dariy ea ta ayuw rok.
- Baye ta ayuw ku be' ma judge ea ba lay ni arme dani skul nage motochiyal, ya richy mea yog ea ta ayuw bn'en ninge fael' ko en bea ayuweg mea aw ea cha'an baram ni de yal'uw ngak.

Gubin ngiyal' ni susun ea ngea nange judge fa'anra mea m'ug ea gali magawon nem ngayag ni dabi magawon be' ara dabi yal'uw ku be'.

Fa'anra bea marwer ea tafney ko judge ma thangri taleg ea hearing ngea gay be' ni bo'or boch ni ra nang.

3.13 Mat'way ninge yage ta'ayuw

Gubin yang ni susun ni yimnang ni bay mat'wey ni ngayag ea ta ayuw ni bochan ea bay be' ni gomange rani aw be' ni dani puf mat'won. Ra ribe court nage criminal ma arame thangri yog ea court ngak ea cha'en ni dariy ea ta ayuw rok mat'won ma susun ninge yage a ta ayuw ko ra danga' ma thangri nang fan ea n'en niybe yog u court.

Ta ayuw ea ma yib nib chane ngea pi' ea ayuw ngayag ni awe hearing nib mat'aw mab yalen ni arme rayog niybe pi' pulwon, fa bea pi' ea am pulwon, fa pro bono ni arme dariy pulwon. Rib t'uf ea ta ayuw u napane ra yibe court ko criminal ere rima gay ea court rogon ninge gubin ngiyal' ni bay be' ninge ayuweg ea ch'an nikan fek nga court. Bo'or wa'en ea ayuw niybe pi: u Kiribas ea ma pi' ea The People's Lawyer, ni kmus Law Society nibe guy rogon ni nga pi' ea ayuw ni dariy pulwon. U boch ea nam uroyu Pacific ea Public Solicitor fa Public Defender ea ma pi' ea ayuw ni dariy pulwon.

Am ea dariy ea salpiy ni rayog ni nga'i pi', ni arame ta ayuw ni ba' ea ma guy ko ea en ni ba'dag nige pi' ea ayuw ngak som'on. Demuturug ea giloboch ni rayog ninge pi' ea ta ayuw ea ayuw riy machane tin ba'ching ea giloboch ni arme yima pithig u lan binaw ara donguch ni pa'achichig.

Ku'er rogon ko civil cases ni kuma t'uf ea ta ayuw riy, ni arme puf oloboch I thilin l'agrow ni', machne kuba momaw' I pir'eg ea ta ayuw u napane tiney ea case.

3.14 Manang ea cha'an ni dariye ta'ayuw rok'e n'en nike duwgiliy?

Rayib ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok nga court ma dan nang ko manang ea n'en bea rin' fa danga'. Ere ngan fith ko manang ni bay ta ayuw ni ra ayuweg fa dariy. Rani chey ni gonange manang bochuw u n'en be rin' ma ku'eri ni kubay boch bn'en gomange ridabi nang ma ri yani aw ni dabiyag ni ngea ayuweg ir.

Richey ma dani nang ko mange bea rin' ni bochan ea exclusion, vulnerability, or disability ara:

- Excluded fa marginalized- be' ni gomange ma par u wuru' ea gidi' ni bochen ea gender ara ba sobut' ara bochan ea tiliw, gin ni be' riy ngea kuboch bn'en. Ra'I laemmag ni dabni ayuweg u court.
- Vulnerable- be' no gomange bbtir ara dawri gaman ea ragag ngea meruk ea duw rok fa be' ni kan li' ere ba momaw' ninge nang fan ea n'en ninge buch u court
- Disabled ara be' nib m'ar da dabiyag ninge ayuweg ir fa yog ni dabiyag ni ngea ayuweg ir.

Ma taye motochiyal ni disability ara m'ar ea:

Gidi' ea dabiyag ninge ayuweg ir yab m'ar ko dowef ara m'ar nike lireb lolgen. Ni arme dabiyag ni ngayan nga court ni yigo' ir, pi gidi' ney ea boed ea kalbus, ara bitir, ara yug gidi' ni m'ar ea arme kanog ni dabiyag ninge ayuweg ir.

Arme bayi yib ea gidi' ni arregon ma ngan guy rogon ni ngan ayuweg ya ngaya ni pagan' ea giidi' ni rayog ni ngea pi' ea court ayuw ngak. Nga dabi puwan' be ngayag ni yal'uw ea n'en keyog ea court.

3.15 Gidi' nib t'ufe ayuw rok nib gel

Ra ngayani yal'uw ea court ma thangri ayuweg boch ea gidi' ni yugub thil ko yug gidi' ni arame:

- Juveniles- UN Convention on the rights of the child (CROC) ara btir nike ngogoliy ea giloboch ni arregon ni bay u tane motochiyal ko UN convention.
- Women- UN Convention for Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) ara p'in ni ppin, ni ku'er rogon ni bayu tane UN Convention bayu gubin yang kemus ni yigo' yu Nauru, Belau, ngea Tonga ea dariy riy.
- Aged ara Pilibthir
- Victims of Crime, and the Sexually-abused ara gidi' ni kan fael'eg ea kireb ngak ara kan kol nib yargel.
- Mentally unwell people ara gidi' nib skirkireb lolgen

- Intellectually challenged people ara gidi' nib mathath'ag
- Members of social or ethnic minorities ara gidi nu biyang
- Other conditions or disabilities- autism, deaf, blind ara gidi' nib m'ar bling ara m'aew
- Uneducated, illiterate and those living traditional lives with limited access to cash resources ara gidi ni de skul danang ea poy babyor ma bea paru arow daryag ea wub nga donguch.
- Shunned, marginalized and vulnerable: Petrol-sniffers, alcoholics, prostitutes, prisoners ara gidi' ni kan thurbog woed ea gidi' nima frabon ea pinsin, ta m'on rrum, gidi' nima sell nag ir, ngea gidi' nu kalbus.

Ba n'uw ea re list ney – kmus nga bagadad mu kura mo' riy bangiyal'.

Rib t'uf ni ngea mich ni manang ea en ni dariy ea ta ayuw rok ea n'en nibe rin', ngayag ni aw gubin bn'en nib mat'aw mab yal'uw.

Kurayag ko court ninge yog ku be' ninge ayuweg ea m'ar ngayag ni yib nga court.

Ma ra baye juvenile riy ara be' ni dawri gaman ea ragag ngea meruk ea duw rok ma susun ea dabni pag yug gidi' nga courtroom y aba closed ko yo'or.

3.16 Ngan nang fan ea murwel ko court- criminal ngea civil (l'egl'eg binaw) hearing

Boed rogon ni kan weliy, ta'abe' ea ngea judge nag ea wub ku l'agrow ni nga court.

Criminal case ea barba' ea yima yog ea prosecution ara owchen ea am ma barba' ea accused cha'an nike ngongoliy ea oloboch; ko civil ngea case ko binaw ea barba' ea yima yog ea plaintiff ara claimant cha'an nike file and the defendant ara cha'an niybe oloboch ngak. Bayni court mani pithig ea gilibocho ngani aw nib mat'aw nib m'ag rogon ko motochiyal ngea rarogon ea court.

3.17 Magawon ngea Rogon ea mich ko criminal ngea civil case.

Ba t'uf ni ngan nang ea n'en nib thil ko magawon ngea rogon ea mich. Ya ma thilthil fa'anra criminal fa civil ea case. Burden ara onus ara mich ea beayog ea en susun ninge micheg bn'en, ma standard ara rogon ea mich ea beayog gelngin ni susun ea ngea mich bn'en u napan ea hearing ma thilthil fa'anra ba criminal fa ba civil ba case.

Ko criminal case ma prosecution ea burden of proof ngayag ni micheg ni bay bn'en nib kireb ni kan rin' (ni arame standard ea bay boch'uw nga but', machane kube dag nib mich) ma defendant ea kurayog ni moy reb ea bn'en nibe micheg ni de buch fa ke buch.

Judge ea susun ninge yaliy ea ngayag ni aw ni t'ab gelngin ea mich niybe dag u court, ni arme kube sap ko motochiyal ngea babyoren ea court.

- Criminal Hearing (fa trail ara puf oloboch) ea baray rarogon:
 1. Ma call nag ea court officer ea case.
 2. Mea m'ug ea prosecution.
 3. Mea m'ug ea en ni kan oloboch ngak.

4. Mea bi'eg ea court officer ea n'en ni ke buch arak an bucheg
 5. Mea yog ea en niybe oloboch ngak ea n'en nike buch ara de buch rok mea guy ko ra ba'ud ea gechig rok.
 6. Ra ke rin' ma judge ea ngea gechig nag facha' ma arme bea motoyil ko n'en ngea yog barba' ngea barba' m'arme pi' ea gechig nib m'ag ko motochiyal nike th'aeb be'.
 7. Ra dani rin' (defended) ma arme ngan museg ea case urom mea pag ea en ni bay ni kan kol.
 8. Ra cse ko defended ma arme ngea pi' prosecution ea mich gidi' ara bn'en.
 9. Ra bay fulweg ko defended ma arme ngki pi' ea ba'rok ea mich.
 10. Judge ea ra duwgiliy ko ngea pag facha' ngayan fa yoen' nga kalbus.
 11. Ra kan kalbus nag be' ma arme rayog ngea appeal facha' ara fek ko bin ni tolang ea court fa'anra baye mich ku rok.
- Civil (ngea binaw) hearing ea baray rogon:-
 1. Ma call nag ea Court officer ea case.
 2. Mea m'ug ea plaintiff.
 3. Mea m'ug ea defendant.
 4. Mea bi'eg ea court officer ea claim ara n'en nike buch ngea counter-claim.
 5. Mea fith ea judge ko rayog ni ngan pithig u wuru' ea court.
 6. Mea yog ea plaintiff ea ba' rok ngea mich rok.
 7. Mea yog ea defendant ea ba' rok miki pi' ea mich rok.
 8. Mea yog ea judge ea n'en nib mat'aw ngea pulwon ea n'en gomange ke kireb fa pulwon ea murwel.
 9. Ch'an nike war u court ea rayog ninge appeal ara fek ko bin tolang ea court fa'anra bay mich rok ni fal'e rok.

3.18 Powa' ko court ni fan ko gidi' ni dariye ta'ayuw rok: n'en ni ngan rin' ara n'en ni dabni rin'

Ngarin ngang fa ea n'en nib thil ko a) pi' ea n'en nib t'uf u napane hearing, machane b) ngan guy rogon ni dabni weliy ea n'en bea buchbuch ko hearing gomange ba fal' fa ba kireb.

Ba t'uf gur gid'en ea court ningam ayuweg ea gidi' rogon nib mat'aw machane arme:

- Dabiyag ni ngam pi' ea legal advice ara murang'egen ea case ya richey ma dabi man gil ku barba' ea gidi'.
- N'en ni ngam rin fa dabmu rin' ea ngam micheg ngea nang ea en ni dariy ea ta ayuw rok ni manang ea n'en nibe rin' mabe nang fan. Rayog ngam fith ea duwer ngayag ni tamilngan'um, meayag ni weliy salpen, machane ngamu fith ea duwer nib a neutral ara da barba' ku be'.
- Boed ko puf mur'egen ea binew, rayog ni ngan fith: rayog ni ngam micheg ni binaw rom ea ragi binaw ney- bay babyoren ara certificate of title rom?, baye mich ni riyul' ea nen ni gabe yog? Kurayog ni ngamog ko cha'an ni dariy ea ta ayuw rok ni rayog ni duwer ko ba'an bara mea gidi', gathi gur ea ngamu duwer.

Ra dariy ea powa' ko court ma rani aw ni dani m'ag ko cha'an ni dariy ea ta ayuw rok mea fael' ko cha'an ni gomange manang ko mange bea rin' yake rin' byay (boed ko criminal matter ma prosecuter fa police; ko civil ma ta ayuw).

Sample 'Court Guidance to Unrepresented Litigants' ea bay ko annex 3 ko re toolkit ney: ngan adapt nag fa'anra ba m'agan' ea Chief Justice ngay.

3.19 M'amngine Motochiyal- n'en ni ngan rin' ko criminal case

U napane criminal case ma arme ngari fael' ea murwel ya richey min kalbus nag be'. Motochiyal ea bay ea n'en nib t'uf ni ngan rin' ngan ayuweg ea en niybe oloboch ngak ni arme mat'won be ni bay.

Ra ngan ayuweg be ma ngam powi'iy ma ngamog fa'anra bay be' ni dariy ea ta ayuw rok u napane criminal matter u mat'won.

1. Bay mat'wom ni ngea yib be' ni ngea ayuwegnem fa'anra gaba'dag.
2. Bay mat'wom ni ngan court nigem ni yalen mab mat'aw ni arogon ko motochiyal.
3. Dariy bn'en ni kam rin' nib kireb ngea madaa' ko ngiyal ni keb ea mich ni bay bn'en nikam rin' nib kireb nib l'ag ko motochiyal.
4. Bay mat'wom ni nganog ngom ni kam bucheg bn'en, mayira pi' ea time ngom ngan fael'eg rogom ni ngam pithegem ko oloboch riy, ma rayag ni ngea ayuwegem be' fa'anra gaba'dag ni dariy pulwon.
5. Bay mat'wom ni ngam dag ea mich ma rayog ni ngam fith ea mich ni kan og riy ngom.
6. Bay mat'wom ni ngan pilyeg ea thin ngam nang fan.
7. Dabiyag ni ngan pow'iyem nga weliy ea tin nib l'ag ngom ninge kireb ngom ara ni pow'iyem ngomog ni kam rin' ea tin nib kireb. Ara bay mat'won ni ngam par ni dabmog bn'en ku be'.
8. Bitir ngea m'ar ea ba t'uf rok boch ea ayuw nib thil.
9. Dabiyag ni ngan court nigem l'agrow yay ni mur'egen ta'areb ea giloloboch
10. Rayog ni ngam appeal fa'anra de m'agnum ko n'en keyog ea court ma ngayag ea ayuw ngom u m'on ningam rin.

Kagra weliy fre criminal burden ngea standard of prook ni kan weliy aram ko som'on.

Criminal case ea rayog ko prosecution fa police ninge n'igin ngea kalngan' be' (burden of proof) ngayag ni dariy ea marwer riy. Machane rayog ni dariy bn'en ni ngam mog ara micheg ngorad, ma rayog ni ngam togoplw ko n'en yadbe yog ma pining ea mich.

3.20 N'en ni ngan rin' ko civil case ngea land case

Ra yibe civil matter ma dariy be' ni gomange rrayan yira kalbus nag ere gathi rib gele ara bo'or ea n'en ni ngan rin'. Machane kiyra yog mat'won ea be' ni rayog ninge yog ku be' ni ngea ayuweg ngea rarogon ea court ma fa'anra dariy ea ta ayuw rok ma ngkun weliy rogon ngak. Kiyra weliy ea n'en nib thil ko civil ko burden ngea standard prook:

Civil case ara togopluw u thilin be' ngea be' ea cha'en nike fekey nga court ea rayog ninge burden of proof ngaeb ea mich rok ma cha'an ni kan fek ea case nibochan ea rayog ni ngea weliy ara togopluw ko n'en beyog ea an baram, mea pi' ea mich rok.

3.21 Case ko binaw-ngea motochyal ko yalen

Ma thilthil ea n'en niyma rin' ni beyan u rogon rebe nam ara PIC nga reb, yima puf oloboch u lan binaw. Ba dke yalen ea ma duwgiliy ea puf oloboch ba magawon ni ngarin ta'reb nag, u Kiribas, ni yibe murwel ko re toolkit ney riy ea yibe pithig murag'en ea binaw ni rogon ea yalen, ma kuma thilthil u rebe donguch ngareb. Re ngogol ney ea bayu lan babyoren ea Native Lands Ordinance 1964, m'un ea motochyal ko binaw ngay nib m'ag ko donguch. N'en nib ga' fan ea ngani ta'reb nag ea motochyal ko yalen ngea yalen ni kan fael'eg ea chiney. U Kiribas ea yima foleg ea ea pug thin ko binaw nga biyang ya bo'orma kubay ea court ni Land Appeals cases ni kan fael'eg ni yigo' case ko binaw ea ngea rung'ag fa'anra dani adage a n'en keyog ea court ni tom'on ni ba'achig. Arme yima pithig ni boed ni kanog fram ko tom'on niboed ea civil ni aram ea burden ngea standards ko mich nib a t'uf.

3.22 Mat'wey ngea murwel riy

Gubin ea case ni ngan weliy ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ni:

- Ba' mat'won ninge yage a ta ayuw ngak.
- Ba' mat'won ni nge yaen ngea appeal ma ngea gay be' ninge ayuweg
- Thangri yog ea tin ni riyul' ma mat'aw
- Thangri ta'fan ea gid'en ea court ngea b'an bara mea gidi'
- Ngea gelngin ea n'en ke duwgiliy ea court.

4. Murwel rom gur gid'en ea court

4.1 Ngam nang ea murwel rom ngea n'en nib t'uf ko murwel rom

Thangri nang gid'en ea court ea murwel rok ngea rogon ea murwel rok. Re section ney ea ngani weliy murung'egen ea murwel tin nima rin' ea court ngea dalip ea gid'en ea court nib sor fan ea murwel rorad ko en ni dariy ea ta ayuw rok ni arme:

- (i) Registry Staff- registry staff ea ma par ko winda ni arme owechen ea court, pi chan'ney ea yad ra non ni som'on ko gidi' ni beyib nga court ni arme kub m'un ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ngay. Pi cha'ney ea yad ma manage nag ea tin beyib nga court.

Training nib t'uf- susun ni ngari fael' ea murwel rorad ni pi murwe nem ea:

- a) Ngar identify niked ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok.
- b) Ngar nanged ea n'en nib t'uf ko ea gidi'.
- c) Ngar pi'ed ea ayuw fa'anra kanog ni rayog ko n'en nima buch ko hearing ara ba t'uf.

- d) Ngar ayuwegned ea gidi' nibe yib ko winda ngayag ni ngar nonad nib munguy mab fael'ma yira nang fan.
- (ii) Court Officers- court officers ea yad ma ayuweg ea judge ko file ngea hearing. Yad ma check nag ko ke fael'eg ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok gubin bn'en nib t'uf rorad u court. Ma ngar weliyed rarogon ea n'en nib t'uf u m'on ko hearing ngeyani aw nib fael' rogon ea hearing.
Training nib t'uf- susun ni ngar fael'eged ea murwel rorad ni fael' ni pi murwel ney ea:
- a) Ngar weliyed rogon ea court ngea hearing ngea n'en nib t'uf ngea n'en nib t'uf ngea n'en ninge buch.
 - b) Ngar manage nagged ea case miyad ngongoliy rogon ea babyor.
 - c) Ngar pi'ed ea ayue fa'anra kanog ni rayog ko mange ma buch u napane court.
 - d) Ngar ayuwegned ea gidi' nibe yib ko winda ngayag ni ngar nonad nib munguy mab fael'ma yira nang fan.
- (iii) Judicial Officers- Judicial officers ea arme judge ea annged bn'en ni yad ma rin'.
1) Yadma judge nag ea n'en bea buch kea buch ara ba' ko case.
2) Ngea mat'weg ko motochiyal
3) Mea guy rogon ni ngayani aw ea hearing nib fael' mab mat'aw mab yal'uw.
4) Mea yog ea gechig ara n'en nib mat'aw ko motochiyal u court.

Judicial officer ea murwel rok ni nga'I mat'aw gubin bn'en nibe yog ara bea rin'. Re murwel ney ea keyog ea motochiyal ni bay ko nam ara motochiyal ko court, ni kura un ea complaint ngay. Susun ni arme ir e aba ga' ko court ma tin bea yog ea kurayog ni ngan fek ko bin nib tolang ea court ara appeal fa superior court.

Training nib t'uf- ra ngani rin' ea tine yea murwel ma arme kubeyan u rogon ko ba skul ara danga'. Pi murwel nem ea:

- a) Dabi folwok ku be' ngea par nib yul'yul', mab tamilngan'.
- b) Ngea nang ea motochiyal ngea rarogon ea motochiyal.
- c) Rayog ninge weliy rarogon ea court.
- d) Ngea micheg ni rayog ni ngea ya'luw ma fael' gubin bn'en ko gibun ea gidi'.
- e) Ngea dag nib ga' fan ea court ma ngani aw nib yal'uw mab mat'aw.

Gubin gid'en ea court ea susun ni ngan pi' rad ko training ngayag ni fael' ea murwel rorad

- Waen ni ngayag ni nga train nage gid'en ea court ni bay ko babyoren ea PJDP Judicial Orientation Toolkit, ni kurayog ni ngan download nag: <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp-toolkits.judges-orientation-tollkit.pdf>
- rogon ni ngayag ni ngam pi' ea biro mea training ni bay ko babyoren ea PJDP Trainer's Toolkit ma kurayogi download nag: <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp-toolkits/PJDP-trainers-toolkit.pdf>

Ngan guy rogon ea n'en ngea rin' min murwel ko re babyor ney
(bay fin nog ea time)

- Ngan fael'eg min murwel ngay:
Ngan train u murang'egen ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ni fan ea judge ara gid'en ea court.

4.2 Cham u tabnew- (Family Peace Bill 2014)

Cham u tabnew ea ba giloboch nib a tomal ni kuma moy ea gidi' riy ni dariy ea ta ayuw rok riy-nir cha'an ni kam li'.

Cham u tabnew- kab m'un ea gidi' ni kan kol nib yargel nibe buch u tabnew. Cham- ea bn'en niyma rin' nib yargel ko dowef, ngea man'ay. Kubay ea bin ba'aray niybe gafgow nage laem ku be' ara yibe mk'ar lung ara mk'ar cham, ngea kolkol chon ea tabnew ni dar pagan'rad ngay arame kanog ea domestic violence ngay. Machane cham ma buch ni pumo'om ea bea li' ea ppin ni rugod ma bulyal.

U Kiribas e aba alamrin ea wagagay ko tanew riy, ba ko survey ni nel'I ragag ngea meruk ea pacent ni yima gafow nag rad u napane yefas rorad. Ma guyey ngea mereb ea pacent ea fabin ni ba'ray ea duw nike yan. Ireray bn'en nike mon'og nib kireb ni boed ni guyey ngea laal ea pacent ko ppin uroy u fayleng ni kan gafgow nag u napane yefas rorad.

Magawon ko pin'ey ea yima mithag ni bochan ea yalen, ma ku danir weliy ku be' ara babyor. Ta'reb ngea point ngea l'agrow ea pacent ko gidi' nikan gafgow nag ea mayog ko police fa boch ea tolang (u galasia ara lan binaw).

P'in nip pin ea gathi rima yog ea n'en nike buch rok ni bo'or fan: reb ea sna ba kireb ko yalen, ba gel ea gafgow, fa yibe laem nag ni dariy fan. U Kiribas ea yima ta' ni tirok' rebe tabnew ni arame yima fek owchey riy ma'rme ke tamra' fapi gidi' ni kan cham ngorad ara ni gafgow nag rad.

Boch'uw bn'en ni rayog ni ngea pagan' ea pi'in ni ppin ngay: y aba dke gubin I yad ea ma tga' ko pumo'on rok ni nga'i ayuweg ea tabnew, ma dariy bang ni ngayan i mith ngay. Ma judge nu lan binaw ea kan guy nima folk o p'in pumo'on ma dabi folk o en ni kam cham ara ni gafgow nag. Ba gel ea gafgow ya dariy ea ta ayuw ma kun conflict of interest nib dke gub ngiyal' ya arme bayni court ma cha'an nike ngongoliy ea oloboch ea arme kan pi' ea ayuw ngak min digey facha' nikan gafgow nag. Gid'en ea galasia (Gid'en ea UN ni ppin) ea karogned ni yima yog ko p'in kan gafgow nag rad ni ngara pired u tabnew rorad ni ngar n'aged fan rok facha' nike li' rad. Am ea daryag ni ngar ayuwegned ea gidi' niybe gafgow nag rad u tabnew.

Chief Justice ea ke yog ni ngan guy rogon ngan taleg ea tiney. Kafin ni fal'eg ea motochiyal ea chiney Family Peace Act (2014) ngayag ni ngar muruweliyed ea biney ea problem ninge thil ara bi'ech rogon.

4.3 Duwer u mara'gen ea Judicial Leadership

Cham ko tabnew ea gathi riyma weliy ara weliy ea cha'an nikan li'. Ma bochan ea gomange ra mil u m'on ninge yog ea n'en ke buch ma'arme ke mith marang'egen ma'rme ke momaw' ko court ninge murwel ngea pi' ea ayuw.

Gid'en ea court ea susuni ngari paru waen' ni bogi bn'en ni momaw' ni ngan pithig. Machane bay mat'won ea gidi' ni kan li' ni ngan ayuweg rad mu ku'erogon ni dabni weliy salaprad ko gidi' ni yo'or. Kubiyay fre duwer: manang ea cha'nem ni rayog ni ngeyog salpen ara dabiyyog salpen, fa bea laen nag ni dariy mat'won ere ngea par ni yibe li'?

Pi duwer ney ea kube momaw' nag ea murwel ko court ni ngani aw ni danir folwok ku be' ni sus ea dabni rin' ere ngan guy rogon ni ngan nang ko mange a yira rin' ngay ni arame ra weliy ea ea Chief Justice fan ninge:

- Pi' ea training ngak gid'en ea court
- Yoloy rebe babyor ni bi'ech ko fare Family Peace Act: 'Cham u tabnew e aba oloboch gathi yigo' tabnew ea ngea muruweliy'.

4.4 Nganog ea magawon ngan yal'uweg

Bo'or ea project ni rayag ni ngan fael'eg ngayag ni ngan ayuweg ea gidi' ni dariy ea ta ayuw rok ni ngayag ni ngan nang fan, pin'ey ea bay u babyoren ea PJDP Project Management Toolkit (bayni ta' ko website ko PJDP). Boche bn'en ni bay ko re toolkit nem nib t'uf e:

- ✓ Project Planning ara ngan yarmiy rogon ea project
- ✓ Decision-making ara ngani duwgiliy bn'en
- ✓ Organising consultations ara Ngan yarmiy ea mada'
- ✓ Project coordination ara ngai tata'reb nag ea project
- ✓ Logistics ara gubin bn'en nike sunmiy reb ea bn'en
- ✓ Budgeting, financial management ara mngongol salpiy
- ✓ Monitoring and evaluation ara ngan yaliy min ayliy

4.5 Ngan thilyeg: Mag yaliy ara yarmiy ea n'en nikam fil

Re toolkit ne yea ba ga' fan fa'anra ra ayuwegnem ngea man gil ea murwel rom.

Arfan ni yibe yog ni ngam yaliy ea n'en nibe buch fa'anra mu murwel ko re toolkit ney mag un ko rebe workshop ni kanog ea Court-Community Access to Justice Workshop on Enabling Rights & Unrepresented Litigants' ni arme annex ko re toolkit ney.

Bin tom'on ea ngam laem nag ko uw oren ea n'en ni kam fil ke yo'or fa kachi rogon u napane ngam use nag ea re toolkit ney. Rayog ni ngam fek ea skeng ni pre-post Knowledge test ngam nang ko uw ea kam taw ngay., ba' ko annex 2 ko re toolkit ney.

Rayog ni ngam mog ku be' ninge ayuwegnem ngam fek ea skeng u m'on ko workshop fa mu fek ea re skeng ney ni yigo' gur rom u tomuren ni kam bi'eg ea re toolkit ney.

ENDNOTES

1 Napan ni yibe mad'eg ea Chief Justice ko napane May 2014, minog ni re toolkit ney ea ngea weliy mur'agen ea murwel ko court, gathi motochiyal. Ere toolkit kyu Kiribas ea kan fael'eg ni bochan ea judge ni arow ara yu donguch, ngea arayu South Tarawa

2 Napan ni yibe fael'eg ear a toolkit ney min pir'eg ni oren ea gidi' ea mayan nga court ni dariy ea ta ayuw rok ni arame bochan e: (i) darifan mat'owrad (ii) dar pagan' rad ko ta ayuw (iii) ba momaw' I pir'eg ea ta ayuw yab palog ba sag'al ma kub tolang pulwon

3 Ba momaw' ea ta ayuw u Kiribas: gonp'an wugem ea ta ayuw ko Law Society: oren ea ea yadma murwel ko am (DPP, ministries etc.) Gin ni bo'or ea ta ayuw riy ea ba private law firm ni kanog ea People's Lawyer ngay (ku boch ea ta ayuw) ni l'al'agrow fa dadlip ea ta ayuw ngea para-legal ara b'e ni ba chugur ko ta ayuw machane darma pi' ea ayuw u court. Ma kuboch ea ta ayuw ni bay ea ma par u South Tarawa, ni arme ba palog ko tin baram ea donguch ni arfan ni dariy ea ta ayuw ko gidi' u rom ni dke gubin ngiyal'. Yad ma yib machne mathath ea case.

4 Kiribas ea ea dalip thal tuyugang' rorad: Magistrate Court ara bin tanggin ea bayu South Tarawa (donguch ni capital) ma urngin ea pacent ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok u napane 2012-3 ea: (crime) Mereb I ragag ngea meruk ngea rebe lulbuy ngea dalip ea pacent, (civil) Mereb I ragag ngea nel' ngea rebe lulbuy ngea angeg ea pacent, (land) Mereb I ragag ngea rebe lulbuy ngea meruk ea pacent. U High court napane 2013 ea: (criminal) dariy ea pacent. (criminal review) dariy ea pacent, (Criminal Appeal) rili' ngea medlip ngea rebe lulbuy ngea dalip ea pacent, (civil appeal) wugem ngea ta'reb ngea rebe lulbuy ngea la lea pacent, (land review) nel' I ragag ngea rebe lulbuy ngea nel' I ragag ngea medlip ea pacent. U court ko appeal u napane 2013: (gubin ea case) dariy ea pacent. Gin ni kan fek ea tiney riy ea registrar ko high court u Kiribas ko 2014.

5 Ra'ay ngea wugem ngea lal ea magistrate ara judge ni danri skul nag ea motochiyal ma ri l'agrow riy e aba skul.

6 Ra mang be' rebe magistrate ma bochan ea go' yimnang ma bochan eae yima liyor ngak.

7 Ra bea gay be' ea ayuw ma ngea yaliy ea re babyor ni ba'ray: Judicial College, A handbook for Litigants in person, London 2013; <http://www.judiciary.gov.uk/publications/handbook-litigants-person-civil-221013/>

8 Constitution, guruy ni ragag ngea ta'reb: Fundamental rights; ngea guruy V ngea ta'reb: The Judiciary.

9 Justice ea ma pi' mat'waey ma kuma ayuw ko n'en niybe nameg ni ngan rin': mat'aw ngea yal'uw ea wa'en ea gidi' ni ngayag ni gubin bn'en mab fael' ko gibin ea gidi; procedural due process ea ma yal'uweg ngea gagyal ko mat'aw ea n'en nike rin' be' fa ke tha'eb ea motochiyal. Dwokin, R 1978, Talking Rights Seriously, Duckworth, London.

10 Murwel ni ngayag ni fael ea court ea bn'en ea dabi m'ay. Ra ngan yaliy ea statistic ko n'en ni yibe rin' ninge fael' ea court ma arme ngan guy ea pi babyor ni ba'aray: Armytage L 2012, Reforming Justice, Cambridge University Press; Carothers, T 2006, Promoting the rule of law

abroad: in search of knowledge, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC; Hambergren, L 2007, Envisioning reform: Improving judicial Performance in Latin America, Pennsylvania State University Press; Sage, C & Woolcock, M 2005, Breaking Legal inequality traps: new approaches to building justice systems for the poor in developing countries, World Bank, Washington DC.

11 Golub, S, Legal Empowerment: Working Papers, IDLO, Rome, 2010, 6.

12 See Rawls' 'difference principle', kan weliy aram ko tom'on ninge pi' ea court ea ayuw ko gidi' ni dariy ea ta ayuw rok.

13 Ngan yaliy ea babyor ko PJDP Project Management Toolkit, downloadable at <http://www.fedcourt.gov.au/pjdp/pjdp-toolkits>

14 Bangalore Principles of Judicial Conduct, 2002; <http://www.unrol.org/doc.aspx?d=2328>

15 Latimer House Principles, 2009; <http://thecommonwealth.org/history-of-the-commonwealth/latimer-principles>

16 The doctrine of 'equality of arms' ea bay ko article 6 ko European Convention of Human rights (ECHR); see example, Toma E, 'The Principle of Equality of Arms- Part of the Right to a Fair Trial', International Journal of Law and Jurisprudence Online Semiannually Publication, 2014, <http://www.internationallawreview.eu/article/the-principle-of-equality-of-arms-part-of-a-right-to-a-fair-trial>

17 Rawls J, A Theory of Justice, Oxford, 1971, 13.

18 <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/disability>

19 PJDP ea bea og ea magari ko gidi' niki un ko Court-Community Access to Justice Workshop ni kan tayu South Tarawa, Kiribas, ko 18-20 November 2014.

20 Constitution: articles 5 and 10; chapters 2 and 6. In addition to local law, see: Article 14, UN International Covenant of Civil & Political Rights (ICCPR).

21 Kiribati Family Health Study 2009; and UN <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs239/en/>